

La bandera andorrana

Pau Chica Fernàndez
Arxiu Nacional d'Andorra

 RELAT
HISTÒRIC
D'ANDORRA

historia.ad



LA BANDERA ANDORRANA

Pau Chica Fernández. Arxiu Nacional d'Andorra

La *Gran Enciclopèdia Catalana* defineix el concepte *bandera* de la següent forma:

“Tros de tela, ordinàriament rectangular, fixat per un costat a un pal o asta i que serveix com a símbol o insígnia d’una nació, d’un estat, d’una ciutat, d’una dinastia, d’una autoritat, d’un partit, d’una associació, etc., o com a signe per identificar situacions jurídiques, militars, tècniques, etc.”

Les banderes, doncs, han estat i són un símbol de significat heterogeni segons el seu ús i representació. En aquest article ens centrarem en el concepte de *bandera* entesa com a símbol únic i distintiu d’un estat, Andorra.

Per parlar dels estats nació moderns hem d’avançar almenys fins al darrer quart del segle XVIII, coincidint amb la proclamació d’independència dels Estats Units d’Amèrica (1776) i sobretot amb la Revolució Francesa (1789). Però serà especialment a partir del segle XIX quan els antics imperis i les monarquies feudals i absolutes començarien a virar, enmig d’un context revolucionari a Europa i una forta influència del racionalisme, cap als estats nació moderns que, amb canvis constants, han perdurat fins als nostres dies.

A mesura que es van anar conformant nous països arreu del món i que alhora els corrents nacionalistes augmentaven, van anar apareixent les banderes d’aquests nous estats enteses com el símbol de pertinença nacional més poderós.¹ Sovint es pensaven banderes inspirades en la tradició i la història de cada nació, ja que de banderes utilitzades com a representació d’un grup de persones sota una mateixa jurisdicció ja n’hi havia hagut des de segles enrere sovint emprades en un àmbit militar però també civil o religiós. Els escuts d’armes, objecte d’un article independent d’aquest, també tenen un estret lligam amb aquestes banderes.

1. HOBBSBAWN, E. “La era del imperio. 1875-1914”, a: *Trilogía de Hobsbawn: La era de la revolución (1789-1848); La era del capital (1848-1875); La era del imperio (1875-1914)*, Barcelona, Ed. Planeta, 2012, p. 779.

A Andorra, per exemple, coneixem que l'ús de banderes en un àmbit religiós ja tenia lloc almenys des del segle XVII, quan tenim constància escrita de les primeres rogatives i processons celebrades al país en les quals les parròquies i confraries treien les seves banderes.² És interessant veure també que, com a mínim des del 1799, el Consell General fa diversos pagaments “als que portan las banderas”, “als que portan lo tabernacle” i també al campaner.³ Sorprèn que el Consell General pagui a un banderer, però l'associació d'aquests pagaments amb els que es fan a campaners i “als que portan lo tabernacle” ens fa pensar inequívocament en el finançament, per part del Consell General, de processons i rogatives que emanaven del mateix Consell General i, per tant, estaríem parlant de banderes religioses i en cap cas d'una bandera nacional.

Per trobar l'origen de l'actual bandera tricolor, la bandera nacional d'Andorra, hem d'avançar fins l'any 1866. Val a dir, però, que durant anys s'ha especulat amb un origen anterior d'aquesta bandera: diverses pàgines d'Internet afirmen que abans de la tricolor hauria existit una primera bandera nacional composta per dos franges horitzontals de color vermell i groc i que aquesta ensenya hauria estat ideada per Napoleó Bonaparte (1769-1821) l'any 1806, coincidint amb el restabliment de les relacions diplomàtiques entre Andorra i França, en suspens d'ençà de la revolució de 1789.⁴

No hem trobat de moment cap referència documental que permeti donar veracitat a aquesta hipòtesi,⁵ la qual a més també sembla difícil de creure tenint en compte el context europeu i el perfil polític i els anhels expansionistes de Napoleó, emperador francès des del maig de 1804. Seria com a mínim estrany que Napoleó, en plena campanya militar expansionista del seu imperi, optés per dotar d'un símbol nacional identitari i únic com és una bandera un territori del qual ell acabava d'acceptar el càrrec de copríncep.⁶

Malgrat tot, que en la documentació oficial no aparegui cap referència a la creació i l'ús d'una bandera nacional andorrana no ens ha de sorprendre: de la bandera tricolor creada l'any 1866 tampoc no ens apareix cap rastre documental oficial fins ben entrat el segle XX. La diferència entre aquesta segona i la suposada bandera creada l'any 1806 rau en el fet que la tricolor sí que ens comença a aparèixer en altres fonts documentals com les hemerogràfiques. Per tant, hem de descartar que l'any 1806 s'hagués creat una primera bandera andorrana, vermella i groga ideada per Napoleó Bonaparte. Tot i això, és necessari fer un incís per parlar de la importància del vermell i el groc per a Andorra, colors presents en l'escut nacional.

Durant el segle XIX, alguns diplomàtics i també viatgers estrangers visiten Andorra i en deixen testimoni escrit. Entre els

2. A la *Consueta d'Encamp*, escrita l'any 1696 per mossèn Ignasi Corromines i editada en format llibre pel Comú d'Encamp l'any 1996, ja es parla de la celebració de processons amb banderes a la parròquia: *Consueta d'Encamp. 1696*, Comú d'Encamp, Encamp, 1996: [ENLLAÇ \[En línia: 25 de juliol de 2024\]](#). Un interessant article sobre aquest tipus de banderes és: SALVANS, M. “De les banderes i les professions de Canillo”, a: *Papers de Recerca Històrica*, núm. 7 (2013), Societat Andorrana de Ciències, p. 91-97.
3. Aquest tipus de pagaments van apareixent constantment als llibres d'actes de les sessions del Consell General de les Valls d'Andorra. Vegeu, per exemple: Arxiu Nacional d'Andorra (ANA), *Llibre d'actes i comptes del Consell de les Valls d'Andorra, 1743-1864*, fol. 257, 277, 280, 284, ASC-5860; ANA, *Llibre d'actes de les sessions del Consell General de les Valls d'Andorra, 1864-1940*, fol. 2, 4, 8, 10. FCV-9485.
4. Vegeu, per exemple: “Bandera d'Andorra”, a: *Viquipèdia*: [ENLLAÇ \[En línia: 24 de juliol del 2024\]](#); “Història i creació de la nostra bandera”, *Andorra antiga*: [ENLLAÇ \[En línia: 24 de juliol del 2024\]](#); “Virtus Unita Fortior. Histoire du drapeau d'Andorre”, *Le Taurillon*: [ENLLAÇ \[En línia: 24 de juliol del 2024\]](#).
5. Entre d'altres documents, s'ha consultat l'acabat de recuperar, restaurar i digitalitzar llibre d'actes del Consell General de les Valls d'Andorra: ANA, *Llibre d'actes i comptes del Consell de les Valls d'Andorra, 1743-1864*, ASC-5860. També s'ha consultat la documentació digitalitzada a l'ANA provinent dels Arxius Departamentals de l'Arieja (ADA) d'entre 1800 i 1840.
6. ANA. *Decret de Napoleó I*, 27 de març de 1806, ASC-2500.

primers hi trobem el francès Pierre-Roch de Roussillou (1786-1874), nomenat veguer francès a Andorra l'any 1820. Els veguers no solien aleshores residir al país i, per tant, només feien petites estades a Andorra. En una d'aquestes estades, l'any 1823, Pierre-Roch de Roussillou va voler fer un relat, titulat *De l'Andorre*, que servís per mostrar al lector com era l'Andorra d'aquells anys. No podem aturar-nos a analitzar en profunditat aquesta interessant obra escrita en un moment convuls a banda i banda de les fronteres d'Andorra⁷ però sí que podem destacar una part d'aquest relat en què es parla de l'escut d'Andorra. Al respecte, l'autor escriu el següent:

“Per demostrar una vegada més els lligams que l’han unit des de sempre a França, afegirem que l’escut adoptat des de temps immemorials pel govern d’Andorra és un blasó dividit en quarterons, ornamentat a la part superior amb una corona de príncep. A un costat hi ha tres barres sobre camp daurat, a l’altre costat, dues vaques. Les barres són la insígnia dels antics comtes de Foix, als quals es van afegir les vaques del Bearn, quan els drets dels comtes de Foix van recaure en mans dels reis de Navarra.

Com es pot veure, Andorra va adoptar l'escut de la casa de Foix, que encara ara exhibeix a tots els actes públics on el costum mana segellar les armes del país, i és un homenatge més que aquest país ha retut als prínceps francesos, els seus senyors. Als passaports o documents públics adreçats al bisbat d'Urgell el síndic fa servir el mateix escut però esquarterat amb una creu i una mitra.”⁸

Al text, Pierre-Roch de Roussillou no ens parla de cap bandera però sí que ens confirma la importància per a l'escut d'Andorra de l'emblema de l'extint comtat de Foix,⁹ compost per tres franques vermelles sobre un fons groc.

Tancada aquesta qüestió ja podem situar-nos en l'any 1866, moment de la creació de la bandera tricolor d'Andorra. La primera referència documental que hem pogut trobar data del dia 13 de desembre de 1866 i prové de dos diaris francesos avui desapareguts: *La Presse*¹⁰ i *L'Opinion Nationale*.¹¹ Ambdós notícies són gairebé idèntiques, així que només reproduïrem la del diari *La Presse*:

“La petite république d’Andorre, située comme on sait entre la France et l’Espagne ; et cachée dans un pli des Pyrénées, a été, dans la personne de ses représentants, reçue hier mardi au palais de Compiègne.

A leur sortie du palais, on disait que le président de la république, M. Senaller, avait consulté l’Empereur sur

7. El Ministeri d'Afers Exteriors del Govern d'Andorra va editar l'any 2005, dins la col·lecció bibliogràfica *L'Andorra dels Viatgers*, l'escriu de Pierre-Roch de Roussillou acompanyat d'una anàlisi històrica i literària del país, l'obra i el seu autor: DE ROUSSILLOU, P. R. “D'Andorra. De l'Andorre. Andorra, 1823”. A: *L'Andorra dels Viatgers*, 3: *Els francesos*, Govern d'Andorra, Ministeri d'Afers Exteriors, 2005.

8. DE ROUSSILLOU, P. R. “D'Andorra...”, *op. cit.*, p. 74.

9. L'autor obvia, probablement de forma interessada perquè al seu text fa una defensa aferrissada de la influència francesa a les Valls, que a l'escut d'Andorra també hi era present la senyera catalana.

10. “Nouvelles de jour”, *La Presse*, 13 de desembre de 1866, p. 2.

11. “Nouvelles diverses”, *L'Opinion Nationale*, 13 de desembre de 1866, p. 2.

l'adoption d'un drapeau andorran et qu'il avait été décidé que ce drapeau serait composé de trois couleurs : bleu pour la France, rouge pour l'Espagne et jaune pour la république (...).”

La mateixa notícia fou reproduïda en termes similars durant els dies posteriors tant en altres diaris francesos¹² com també a Espanya a través, per exemple, del *Diario de Barcelona*, que afegia més informació als articles publicats a França:

“La pequeña república de Andorra tuvo anteayer martes el honor de ser recibida en Compiègne en la persona de sus representantes. A las diez de la mañana algunos carruajes de la corte se dirigieron al camino de hierro y conducían al palacio al barón de Senaller, sindico procurador general, presidente de la república andorrana; al consejero de estado de la república señor Baró de Boig, al cónsul señor Haas y a su séquito. El emperador y la emperatriz los recibieron con gran afabilidad y los representantes tuvieron el honor de almorzar en la mesa de SS. MM. El presidente barón de Senaller estaba sentado a la izquierda de la Emperatriz.

A su salida de palacio decíase que el presidente de la república había consultado al Emperador acerca de la bandera andorrana y que se había decidido que tuviese tres colores y fuese azul por Francia, roja por España y amarilla por la República. El barón Senaller ha regalado al jardín de aclimatación un gallo y una gallina gigantescos y semejantes a los que se ven en las comedias de magia.

El traje nacional de los ilustres andorranos compuesto de sombrero tricornio y largo gambeto con botones azules, ha suscitado general curiosidad. Esta recepción y las idas y venidas de unos personajes de una república de 18.000 ciudadanos¹³ ha sido el suceso del día.”¹⁴

De les desenes d'articles de premsa com aquests apareguts a França i a Espanya en podem extreure una valuosa informació que ens permet aproximar-nos al moment de la creació de la bandera tricolor andorrana: sabem que la proposta va sorgir el dimarts 11 desembre del 1866, data que podem marcar com la de la creació de la bandera nacional del país. I el gran protagonista, juntament amb Napoleó III, va ser el síndic general Guillem d'Areny-Plandolit (1822-1876), baró de Senaller i Gramenet.¹⁵ Andorrà nascut a la Seu d'Urgell, Guillem d'Areny-Plandolit era de la casa Areny-Plandolit d'Ordino, una de les més importants del país.¹⁶ Don Guillem s'havia convertit en el nou síndic general el maig del 1866 enmig del procés de reforma de les institucions del país conegut com a Nova Reforma,¹⁷ clau per entendre el naixement de la bandera andorrana.

12. “Paris”, *Le Petit Journal*, 14 de desembre de 1866, p. 2.

13. Es tracta d'un error fruit del desconeixement de la realitat andorrana per part de la premsa d'aquells anys. A l'Andorra de la dècada de 1860 hi vivien unes 5.500 persones: LLUELLES LARROSA, M. J. *El segle XX. La modernització d'Andorra*, Lleida, Pagès Editors; Cambra de Comerç, Indústria i Serveis d'Andorra, 2004, p. 22.

14. “Noticias”, *Diario de Barcelona*, 16 de desembre de 1866, p. 4.

15. Per conèixer en profunditat la seva vida podeu veure l'extensa biografia: ALBERT I CORP, E. *Don Guillem d'Areny i de Plandolit. Baró de Senallers i de Gramenet. M. I. Sr. Síndic General de les Valls d'Andorra. 19.2.1822 – 23.2.1876* (vol. I-II), Andorra la Vella, Editorial Andorra, 1987-1988.

16. Per a una breu història d'aquesta casa i els seus membres, vegeu: “La casa d'Areny-Plandolit. De casa pairal a casa noble”. A: *Guies del Patrimoni Cultural d'Andorra*, Govern d'Andorra, Ministeri d'Afers Exteriors, Cultura i Cooperació, 2006: [ENLLAÇ \[En línia: 25 de juliol del 2024\]](#).

17. Vegeu: VERGÉS, O. “L'auge del Consell General: de la crisi de l'Andorra tradicional als conflictes per la modernització (1866-1890)”. A: *Relat Històric d'Andorra*, Govern d'Andorra, 2023, p. 5-8: [ENLLAÇ \[En línia: 25 de juliol del 2024\]](#).

Però abans d'aprofundir en la relació entre la bandera i la Nova Reforma continuem amb les referències hemerogràfiques a la creació de la bandera. Don Guillem va fer la proposta de creació d'una bandera tricolor al palau de Compiègne, situat a uns vuitanta quilòmetres al nord de París i residència primer de reis francesos i més tard, al segle XIX, dels emperadors Napoleó I i Napoleó III (1808-1873). Va ser aquest últim, nebot de Napoleó Bonaparte i emperador entre 1852 i 1870, qui va rebre juntament amb la seva dona, l'emperadriu Eugènia de Montijo (1826-1920), la delegació andorrana. I és que Don Guillem no va arribar sol a Compiègne: al síndic general el van acompanyar dos persones més: Bonaventura Moles, cònsol major d'Andorra la Vella, i Tomàs Palmitjavila Areny, secretari del Consell General.^{18,19} Ells tres poden ser considerats els pares de la bandera tricolor andorrana.

A la premsa se'ns afirma que la bandera andorrana tindria tres colors amb diferent significat: el blau en honor a França, el vermell per Espanya i el groc per "la república", denominació amb què durant aquells anys es coneixien sovint les Valls d'Andorra però que òbviament no eren un règim republicà sinó un copríncipat.²⁰ No disposem de documents oficials en què se'ns parli dels motius d'aquesta elecció de colors però és probable que la premsa donés una versió força diplomàtica que comptés amb el beneplàcit tant d'andorrans com també de francesos i espanyols. Ara bé, tindria més lògica pensar que el groc i el vermell, que apareixen per partida doble a l'escut d'Andorra a través de l'emblema del Comtat de Foix i també de les quatre barres catalanes, van ser escollits justament per aquest motiu; mentre que el blau seria una concessió a la república francesa -no a la "república" d'Andorra- i el seu copríncep, hereu del comtat de Foix. En tot cas ens situem aquí en el terreny de les hipòtesis.

Deixant de banda la qüestió cromàtica, la visita de la delegació andorrana a Napoleó III ens obliga a fer-nos una pregunta: quin era el principal motiu d'aquest viatge? No sembla que proposar o idear una bandera per a Andorra fos un motiu de pes suficient per a desplaçar-se fins al llunyà palau de Compiègne. No hi ha dubte que la bandera oficial d'un país és avui un dels símbols nacionals més potents per a qualsevol estat però difícilment l'any 1866 a Andorra hi hauria hagut un sentiment nacionalista modern tan consolidat com per a anar a visitar l'emperador francès només per proposar-li la creació d'una bandera. És cert que en aquells convulsos anys a Andorra començava a haver-hi, especialment en el si del Consell General, un cert sentiment de pertinença a unes Valls dividides administrativament per sis parròquies, però el desvetllament nacional modern del país no prendria un impuls rellevant fins a l'entrada del nou segle XX.

Què hauria portat, doncs, la delegació andorrana a viatjar fins a Compiègne i no anar fins a la més pròxima vila de Foix on sovint

18. ANA. *Carta del prefecte de l'Arieja al ministre d'afers estrangers. Anuncia la visita a París d'una delegació de les Valls d'Andorra*, 15 de novembre de 1866, ADA-1Z51-17.

19. La premsa cita erròniament els acompanyants del síndic. El "consejero de estado de la república, Baró de Boig" és probable que sigui Tomàs Palmitjavila, el secretari del Consell; el "cónsul señor Haas" podria referir-se a Bonaventura Moles, cònsol major d'Andorra la Vella.

20. Vegeu: CHICA FERNÁNDEZ, P. "Andorra i la Societat de Nacions (1921-1935), *Ex-Libris Casa Bauró*, núm. 26, Andorra, Biblioteca Nacional d'Andorra, 2023: [ENLLAÇ \[En línia: 26 de juliol del 2024\]](#).

es podien reunir amb el veguer o el delegat del copríncep francès i estalviar-se així un costós viatge de diversos dies? Hem de buscar la resposta en els esdeveniments que havien tingut lloc a Andorra a l'abril del 1866: parlem de la Nova Reforma.

La segona meitat del segle XIX va esclatar una forta crisi econòmica a Andorra fruit, entre d'altres factors, del retrocés del comerç de teixits i de ferro i el consegüent tancament de les fargues del país²¹ i també per les polítiques aranzelàries tant de França com sobretot de l'Espanya liberal, que castigava així el fervorós carlisme de l'aleshores copríncep episcopal, Josep Caixal i Estradé (1803-1879).²² En aquest context, un sector de la població andorrana capitanejat per Anton Maestre va pressionar el Consell General perquè iniciés un procés de reforma basat en la transparència i un control més estret dels comptes del Consell.

El copríncep Caixal va veure en les propostes dels andorrans, als quals es va sumar el conservador i carlí Guillem d'Areny-Plandolit, una oportunitat per a augmentar la seva popularitat a Andorra i també garantir-se un cert control sobre el Consell General i una preeminència sobre França. El 22 d'abril del 1866 el copríncep Caixal publicava un decret de setze articles conegut com a "Nova Reforma". El problema era que el copríncep francès no havia aprovat aquestes reformes així que a la pràctica la reestructuració del Consell General esdevenia il·legal en no comptar amb l'acord i aprovació dels dos coprínceps, si bé França no va prendre una posició de rebuig frontal envers la reforma.²³

A la recerca de l'aprovació del copríncep francès, una delegació andorrana liderada pel síndic Guillem d'Areny-Plandolit, escollit com a tal el maig del 1866, va desplaçar-se a París amb una traducció al francès de la Nova Reforma. L'aprovació del text per part de Napoleó III no arribaria fins l'abril del 1868²⁴ però no sembla que la reunió del 1866 acabés de forma tensa. Durant tot el 1867 són diversos els informes dels serveis diplomàtics del copríncep francès en què es debat sobre la Nova Reforma i la seva aprovació²⁵ així que la visita andorrana a Compiègne, si bé no va servir per aconseguir l'aprovació immediata de les reformes, sí que va ajudar a agilitzar el debat a França.

Tornem ara al terreny de les hipòtesis ja que no disposem de fonts documentals que ens aportin més informació al respecte, però hem de suposar que en el marc d'aquesta reunió entre Napoleó III i els comissionats andorrans va sorgir per primera vegada la proposta de creació d'una bandera andorrana. Enmig d'un procés de debat sobre la transformació de la principal institució del país, el Consell General, podria haver nascut la idea de crear una bandera nacional pròpia que representés la independència i singularitat andorranes. Sense una bona sintonia

21. CODINA VIALETTE, O. *De fer et de laine: les vallées andorranes du XVI^e au XIX^e siècle*. Perpinyà, Presses universitaires de Perpignan; Fundació Julià Reig, 2005.

22. CHICA FERNÁNDEZ, P. *Andorra i la Guerra Civil Espanyola*. Andorra la Vella, Aloma Editors; Cal Pal, 2023, p. 25-26; 32-33.

23. Per conèixer amb profunditat tot el procés de reforma, vegeu l'article ja citat: VERGÉS, O. "L'auge del Consell...", *op. cit.* Una altra obra interessant sobre el tema és: LÓPEZ MONTANYA, E.; PERUGA GUERRERO, J.; TUDEL FILLAT, C. *L'Andorra del segle XIX (De la Nova Reforma a la Revolució del 1881)*. Andorra la Vella, Govern d'Andorra, Conselleria d'Educació i Cultura, 1988.

24. VERGÉS, O. "L'auge del Consell...", *op. cit.*, p. 7-8.

25. A la documentació digitalitzada i consultable a l'Arxiu Nacional d'Andorra, procedent dels Arxius Departamentals de l'Arieja (ANA), podem veure diversos d'aquests informes i correspondència al respecte.

entre el copríncep francès i la delegació andorrana difícilment s'hauria arribat a aquest punt.²⁶

Per tot plegat, considerem que hem d'entendre el naixement de la bandera andorrana en el marc de la Nova Reforma del 1866, fet que també apunta Ricard Fiter.²⁷ Altres autors també associen la creació de la insígnia a la participació d'Andorra en l'Exposició universal de París de l'any 1867.²⁸ I és que, certament, Andorra va prendre part en la prestigiosa mostra celebrada aquell any a la capital francesa²⁹ i no podem descartar que a la trobada feta a Compiègne també es decidís la participació andorrana en l'Exposició universal de l'any següent.

L'avui desaparegut diari francès *L'Étendard* va fer una extensa crònica d'aquesta primera participació andorrana en una exposició universal, la qual ens porta a pensar que la bandera andorrana va ser exposada públicament, per primera vegada, al parisenc jardí del Champ de Mars, on es feia l'Exposició i on Andorra disposava d'un petit espai. Així ho descriu l'esmentat diari:

“(..). C'est dans le premier de ces kiosques, en partant de la galerie des machines, et sous une vitrine ombragée par un trophée de drapeaux, aux couleurs bleue, rouge et jaune, encadrant l'écusson des armes de la petite république d'Andorre, que les modestes produits de l'antique vallée ont trouvé une hospitalité tardive, mais encourageante. (...)”³⁰

Del mateix article n'extraïem que a l'espai d'Andorra, que es trobava dins del pavelló d'Algèria,³¹ aleshores colònia francesa, s'hi van exposar fulles del tabac que es cultivava a les Valls, lingots de ferro extret i treballat a les fargues andorranes encara en funcionament i també mostres de coure i plom andorrà. L'elecció del material exposat no va ser casual: amb Don Guillem al capdavant de la sindicatura el Consell General va començar a veure les concessions d'explotació de recursos naturals com una forma de millorar-ne el finançament i, en aquest punt, la riquesa mineral del país es convertia en la gran protagonista. Exposant aquests minerals a París es buscava captar l'atenció de capitalistes francesos que volguessin invertir a Andorra, tot i que en aquells anys aquest tipus de concessions no van acabar amb l'èxit desitjat pel Consell.

Ara ja sabem quan es crea la bandera, quins colors van ser els escollits i quan va utilitzar-se per primera vegada. Però cap de les fonts consultades no ens parla d'una qüestió cabdal: l'orientació de les franges. Avui no hi ha dubte que la bandera oficial d'Andorra té tres franges d'igual mida orientades verticalment seguint el següent ordre: d'esquerra a dreta, blau, groc i

26. Mesos més tard, al maig del 1867, el síndic, acompanyat del conseller general Pere Santurí i del secretari Tomàs Palmitjavila, va ser rebut a Madrid per la reina Isabel II (1830-1904). Vegeu: “Noticias”, *La Correspondencia de España*, 27 de maig de 1867, p. 4. Podríem pensar que la nova bandera andorrana també hauria pogut ser presentada a la monarca espanyola en el marc d'aquella trobada. De la mateixa manera, és important remarcar que la nova bandera probablement també es deuria de presentar al copríncep episcopal, ja que difícilment s'hauria adoptat una nova bandera sense el beneplàcit dels dos coprínceps. Tampoc en aquest segon cas, però, disposem de suports documentals que ens ho permetin assegurar amb rotunditat.

27. FITER I VILAJOANA, R. *Introducció al dret administratiu andorrà*. Andorra, Editorial Casal i Vall, 1974, p. 290.

28. LANG-VALCHS, G. “La bandera andorrana i l'escut d'armes”. *Papers de Recerca Històrica*, núm. 8 (2016), Societat Andorrana de Ciències, p. 86.

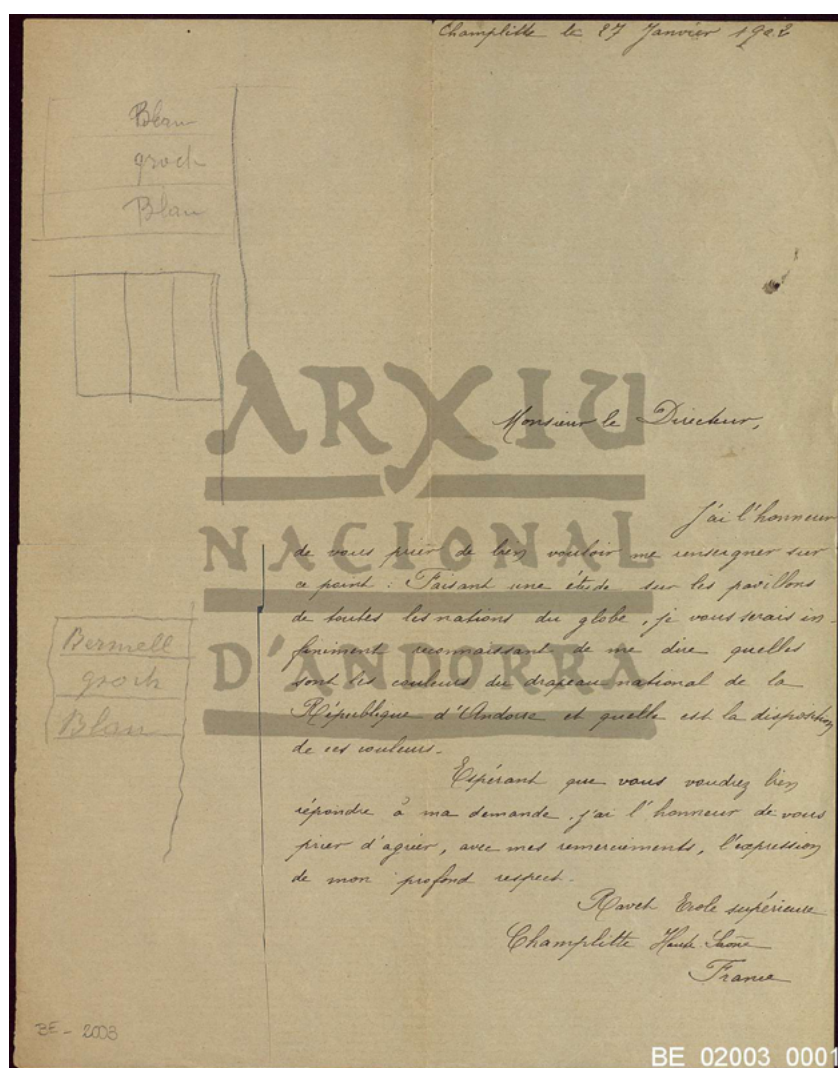
29. En aquells anys Andorra va repetir participació en les exposicions universals de 1878, 1889 i 1900, totes elles celebrades a París. Podem suposar que la bandera andorrana va tornar a onejar en aquelles ocasions, però no hem trobat cap referència documental al respecte.

30. “Exposition Universelle”, *L'Étendard*, 18 de juny de 1867, p. 2.

31. “Expositores”, *La Abeja Montañesa*, 8 de maig de 1867, p. 3

vermell. Però aquest ordre i orientació no sembla que fossin tan clars durant els primers anys d'ús de la bandera.

L'any 1902, per exemple, el Consell General rebia una carta del director de l'Escola Superior de Champlitte (Alt Saona, França) en la qual es demanaven, en el marc d'una recerca sobre banderes del món, els colors de la bandera andorrana i la seva disposició. És curiós veure com, al marge esquerre d'aquesta carta, escrit en llapis, apareixen tres dibuixos de la bandera andorrana, tots ells diferents: el primer ens presenta una bandera amb disposició horitzontal que segueix l'ordre blau, groc, blau i es prescindeix del color vermell.³² El segon dibuix ens presenta una bandera amb tres franges verticals tot i que sense especificar l'ordre dels colors. I al tercer dibuix tornem a veure una bandera amb franges horitzontals seguint l'ordre de colors vermell, groc i blau.³³



ANA, Carta de l'Escola Superior de Champlitte, a l'Alt Saona, en què es demanen els colors de la bandera andorrana i la seva disposició, 27 de gener de 1902, BE-2003.

32. Hem de suposar que seria un error de qui va fer aquesta anotació, ja que sembla clar que en aquells anys el problema estava en l'orientació i l'ordre, no en els tres colors que componien la bandera.

33. ANA, Carta de l'Escola Superior de Champlitte, a l'Alt Saona, en què es demanen els colors de la bandera andorrana i la seva disposició, 27 de gener del 1902, BE-2003.

Sembla que el Consell General va demanar ajuda per respondre la carta al veguer francès a Andorra, Charles Romeu (1854-1933), que en una missiva d'aquell any informa que la bandera andorrana és com la francesa, tricolor i horitzontal però amb un sol canvi en la gamma cromàtica: el blanc del centre de la bandera de França era substituït a l'andorrana pel groc, on també se situava l'escut d'armes del país.³⁴ Val a dir que l'any 1887, quan feia poques setmanes que havia estat nomenat veguer, Romeu desconeixia com era la bandera de les Valls. Quinze anys més tard ja tenia clar com era la bandera d'Andorra, però deuria ser dels pocs al país que ho podien afirmar amb rotunditat.

Per què aquests dubtes del Consell General a l'hora de respondre com era exactament la bandera d'Andorra? És probable que fos pel fet que des que es va crear l'any 1866 a Andorra es van utilitzar fins ben entrat el segle xx diferents models de bandera andorrana que únicament compartien els colors: el vermell, el blau i el groc eren innegociables; ara bé, el seu ordre i l'orientació, així com el fet d'incloure l'escut d'armes a la bandera, eren variables.

Per exemple, en Gaietà Cornet i Mas (1824-1897), que visita Andorra l'any 1888, afirma que a la capella de Sant Ermengol de la Casa de la Vall hi havia guardades dos banderes andorranes.³⁵ Un fet que ens confirma també el diari *La Veu de Catalunya* quan l'any 1901 relata l'arribada a Andorra del nou copríncep episcopal, Ramon Riu Cabanes (1852-1901):

“Oberta la gran porta que comunica la sala amb la capella de Sant Ermengol, Bisbe de la Seu i per lo tant Príncep d'Andorra, aparegué l'altar tot ple de ciris encesos i adornat amb les dues banderes nacionals tricolors vermell, blau i groc, amb l'escut brodat al mig.”³⁶

Malauradament, ni Gaietà Cornet ni la notícia del 1901 no ens aporten més informació sobre les banderes però tres anys abans de l'article de premsa, el 1898, el periodista, polític i viatger britànic Harold Spender (1864-1926) ens parla d'una bandera amb franges horitzontals,³⁷ la mateixa que el viatger nord-americà Lewis Gaston Leary (1877-1951), que va visitar Andorra l'estiu de l'any 1911 i en va deixar testimoni escrit en una extensa obra titulada *Andorra. The Hidden Republic*, ens descriu així:

“While the Council is in session, there flies from a window of the Palace the national flag, with its horizontal stripes of blue, yellow and red, and a coronet in the center.”³⁸

D'aquesta bandera horitzontal descrita per Spender i per Gaston Leary, amb catorze anys de diferència, no ens n'ha quedat

34. La citació d'aquesta carta de Romeu la veiem a: LANG-VALCHS, G. “La bandera andorrana...”, *op. cit.*, p. 86. Tenint en compte que la carta conservada a l'ANA data del 27 de gener del 1902, i que la carta del veguer francès citada per Lang data del 2 de febrer del mateix any, sembla evident que ambdós tenen relació.

35. LANG-VALCHS, G. “La bandera andorrana...”, *op. cit.*, p. 86.

36. “Andorra. El jurament del príncep sobirà”. *La Veu de Catalunya*, 3 de novembre del 1901, p. 6. El nou copríncep va morir pocs dies després d'aquell acte, el dia 27 de desembre del 1901.

37. LANG-VALCHS, G. “La bandera andorrana...”, *op. cit.*, p. 86.

38. GASTON LEARY, L., *Andorra. The Hidden Republic*, Nova York (EUA), McBride, Nast & Company, 1912, p. 149: [ENLLAÇ \[En línia: 29 de juliol del 2024\]](#).

rastre gràfic –almenys a la Casa de la Vall–³⁹ ni físic. En canvi, la que sí que ha perdurat fins als nostres dies és una bandera andorrana de franges verticals datada de finals del segle XIX i conservada als dipòsits del Departament de Patrimoni Cultural del Govern.

Es tracta d'una bandera de lli, feta a mà, amb el blau, el groc i el vermell disposats de forma vertical i amb l'escut d'armes cosit al bell mig de la franja groga. Un escut que seria obra del pintor Josep Oromí i Muntada (1837-1915),⁴⁰ responsable de la decoració de la capella de Sant Ermengol de la Casa de la Vall (1882) i de diverses esglésies de les Valls.⁴¹ Aquesta bandera és la mateixa que ens apareix en una fotografia de la sala del consell de la Casa de la Vall feta pel fotògraf Guillem de Plandolit (1872-1932), fill de Don Guillem, vers l'any 1916.⁴²

Hi ha la possibilitat que aquesta bandera fos la que es va exposar a l'Exposició universal de París l'any 1867 la qual, segons algunes fonts hemerogràfiques, va ser directament un obsequi del copríncep Napoleó III,⁴³ cosa que també afirmen fonts orals del país.⁴⁴ Una hipòtesi que va en aquesta línia, segons la restauradora i tècnica del Departament de Patrimoni Cultural Mercedes Campos, seria que la bandera original del 1867 fos posteriorment modificada –vers la dècada de 1880– per brodar-hi el nou escut d'armes fet per Josep Oromí, que clarament està fet a part de la bandera.



ANA, Sala del Consell General, 1916. Autor: Guillem de Plandolit (Arxiu Comarcal de l'Alt Urgell), ACAU-FGP-0055.

39. Podem dubtar de si realment Leary va veure aquesta bandera en el seu viatge a Andorra: a l'estiu del 1911, el Consell General només celebra una breu sessió extraordinària el dia 15 de juliol (ANA, *Llibre d'actes de les sessions del Consell General de les Valls d'Andorra, 1864-1940*, fol. 214. FCV-9485), així que hauria estat molta casualitat que Leary hagués pogut veure només aquella bandera onejant a Casa de la Vall. Tenint en compte que Leary reconeix com a font bibliogràfica Harold Spender (GASTON LEARY, L., *Andorra. The Hidden...*, op. cit., p. 8), no seria estrany que Leary hagués simplement copiat el que Spender diu sobre la bandera d'Andorra l'any 1898. A més, també tenim referències hemerogràfiques anteriors en què se'n descriu la mateixa bandera: "L'Andorre et son Conseil Général", *L'Avenir*, 11 d'agost del 1907, p. 2.

40. Vegeu: "Tres banderes procedents de Casa de la Vall", *La Peça del Mes*, Departament de Patrimoni Cultural del Govern d'Andorra, desembre del 2023: [ENLLAÇ \[En línia: 29 de juliol del 2024\]](#).

41. VILLARÓ, A. "Història de la creació cultural: de l'antiguitat al segle XX". A: *Relat Històric d'Andorra*, Govern d'Andorra, 2023, p. 21-22: [ENLLAÇ \[En línia: 29 de juliol de 2024\]](#).

42. ANA, *Sala del Consell General [1916]*, autor: Guillem de Plandolit. Fons: FGP (Arxiu Comarcal de l'Alt Urgell).

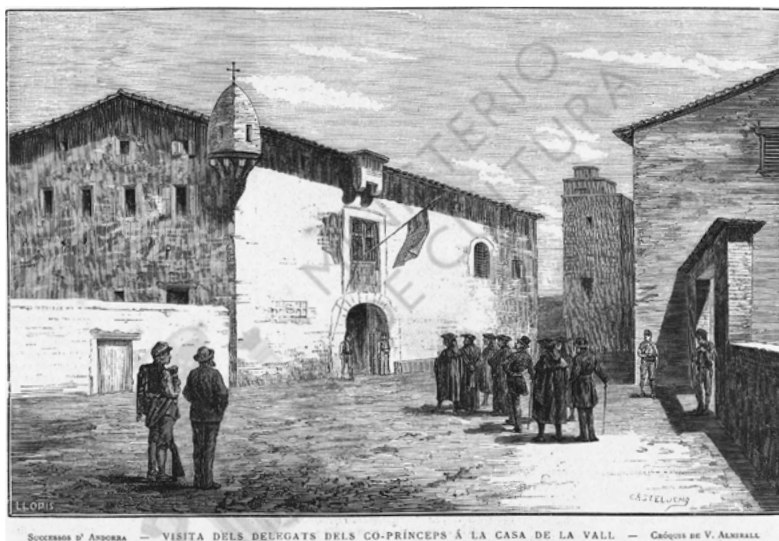
43. "La République Andorrane et ses princes". *La Dépêche*, 5 de juliol del 1934, p. 2.

44. "Tres banderes procedents...", op. cit.

Si prenguéssim com a vàlida aquesta teoria entendríem la confusió entorn de la bandera d'Andorra que podem observar en la correspondència del 1902 en el si del Consell General. En aquells moments –i almenys des del 1888– sembla que es guardaven a la capella de Sant Ermengol de la Casa de la Vall dos banderes: la de franges horitzontals avui desapareguda i l'exposada a París l'any 1867 amb l'afegit posterior de l'escut d'armes fet per Oromí. Seguint aquesta hipòtesi, les dos banderes podrien haver estat utilitzades indistintament pel Consell General com a mínim des del 1881, quan sabem que la tricolor ja es penjava de la finestra situada sobre la porta de la Casa de la Vall en els dies en què es reunia el consell, tal com escriu el catalanista Valentí Almirall (1841-1904):

“De la finestra de damunt lo portal, quan se celebra consell, ne surt un pal que sosté la bandera andorrana, que és blava, groga y vermella, amb l'escut en lo centre.”⁴⁵

Una bandera que, segons el gravat que el mateix Almirall va fer per a la publicació *La Il·lustració Catalana*, sembla que és de franges verticals.



Gravat de la Casa de la Vall aparegut a la revista *La Il·lustració Catalana*, 10 d'abril del 1881, p. 224. Autor: Valentí Almirall. Biblioteca Digital de Prens Històrica (Govern d'Espanya).

Per tot plegat, l'any 1902 ni tan sols des del mateix Consell General es tenia clar com era la bandera, si bé el veguer Romeu ja defensava aquell any la verticalitat de les franges i les similituds de la bandera andorrana amb la francesa, quelcom que seria lògic si tenim en compte la influència de Napoleó III en la creació de la tricolor andorrana. En definitiva, i per tancar el debat sobre l'orientació de les franges i l'ordre dels colors, podem dir que entre el 1867 i durant els primers anys del segle xx a dins d'Andorra sovint s'empren indistintament banderes cromàticament iguals però amb ordres i orientacions diferenciades. Diverses fotografies d'entre 1910 i 1930 ens permeten confirmar aquesta hipòtesi.

45. “Andorra”, *La Il·lustració Catalana*, 10 d'abril del 1881, p. 221.

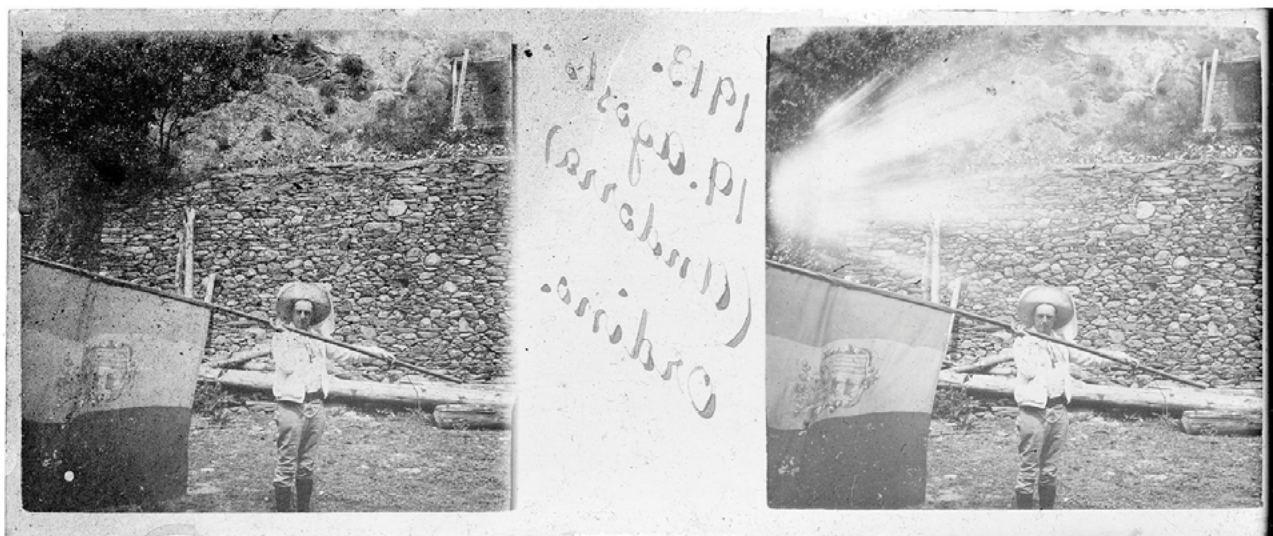
La primera fotografia en què s'aprecia una bandera andorrana és de l'any 1908. Es troba situada a l'angle superior de la nostra esquerra de l'arc de benvinguda que Andorra va dedicar al seu nou copríncep episcopal, Joan Benlloch i Vivó (1864-1926), quan el 19 d'agost del 1908 va visitar Andorra.



ANA, Visita del bisbe de la Seu d'Urgell, 19 d'agost del 1908. Autor: Julià Reig Roqueta (Fundació Julià Reig), CRA-181.

A la fotografia veiem una petita bandera andorrana de franges verticals però sense l'escut al centre. És interessant apreciar que la tricolor no té un protagonisme especial, almenys en aquella instantània, durant la benvinguda del copríncep Benlloch a Andorra.

El 1913 trobem tres fotografies amb banderes tricolors ben diferents. El 19 d'agost veiem un jove, probablement als jardins de la Casa Areny Plandolit d'Ordino, que porta amb un pal la bandera andorrana. És de grans dimensions i amb un escut de qualitat brodat al centre, a la franja vertical groga, així que seria probable que es tractés de la mateixa que es custodiava a la Casa de la Vall i que ja hem vist a la fotografia datada aproximadament de l'any 1916. Es tractaria, doncs, de la bandera del 1867 amb l'escut de Josep Oromí.



ANA, Un home amb la bandera andorrana, 19 d'agost del 1913. Autor: Guillem de Plandolit (Arxiu Comarcal de l'Alt Urgell), ACAU-FGP-0072.



ANA, Façana de la fàbrica de tabacs Reig, 31 d'agost del 1913. Autor: Henri Gaus-sen (Universitat Paul Sabatier, Tolosa), FHG-12.

La segona fotografia és del 31 d'agost del 1913 i l'hem de situar a cal Rafeló de Sant Julià de Lòria, on hi havia la fàbrica de tabacs Reig. Veiem la balconada de la casa engalanada amb una llarga bandera andorrana de franges horitzontals i sense l'escut. Probablement no l'hem d'entendre com una bandera *oficial* sinó com un motiu decoratiu en el marc dels actes de celebració per la inauguració de la carretera de la Seu d'Urgell a Andorra la Vella.

És interessant veure l'ús dels colors de la bandera, disposats de forma horitzontal, per engalanar una balconada d'un edifici privat. A poc a poc, sembla que la tricolor andorrana s'anava popularitzant i els andorrans eren cada vegada més conscients de la seva bandera, que començava a aparèixer també en les festes populars. Un exemple d'aquest darrer ús el trobem també a la parròquia laurediana: de finals de la dècada de 1910 és una fotografia, presa durant el ball de la Marratxa celebrat a la plaça Major de Sant Julià, on trobem una gran bandera andorrana amb franges horitzontals que presideix la tarima de la plaça⁴⁶.

46. ANA, *Plaça major de Sant Julià de Lòria*, 1915-1920. Autor: Borràs (Centre Excursionista de Catalunya), CEC-150.

Tornant al 1913 encara trobem una tercera fotografia en què s'aprecien banderes andorranes, que aquesta vegada semblen inequívocament utilitzades com a símbol nacional. La fotografia s'emmarca en el mateix context que la instantània en què s'aprecia la tricolor que engalana la portalada de la fàbrica Reig però en aquesta observem un home que porta a les mans una bandera andorrana, de franges horitzontals i sense escut, i sembla que la mostra al fotògraf que capta la insígnia ben estesa. La fotografia ens és de gran interès per al nostre estudi, ja que a banda de la bandera que porta amb orgull aquest home també s'hi aprecia a l'extrem inferior esquerre un altre home que també porta una bandera però de franges horitzontals. Finalment, la taula on s'asseuen treballadors de la carretera i veïns de Sant Julià, situada al bell mig de la carretera de la Seu d'Urgell a Andorra la Vella a l'altura de la parròquia laurediana, es troba custodiada per almenys vuit banderes andorranes de franges verticals que onegen al vent.



ANA, Inauguració de la carretera, 31 d'agost del 1913. Autor: Julià Reig Roqueta (Fundació Julià Reig), CRA-70.

Amb aquesta fotografia podem confirmar gràficament el que ja hem defensat en línies precedents: que entre el 1866 i els primers anys del segle xx al país s'utilitzen indistintament diferents tipus de banderes d'Andorra. Ara bé, amb la fotografia de la sala del Consell General de Casa de la Vall, presa aproximadament l'any 1916 i en què s'aprecia una sola bandera, la del 1867, podem pensar que a partir d'aquella data el Consell General considera aquella bandera com, almenys, la més solemne.

Però fora del Consell General l'ús oficial d'una bandera tricolor horitzontal continua repetint-se durant tota la dècada del 1920. El 27 de juliol del 1920 Andorra rebia la primera visita del seu nou copríncep episcopal, Justí Guitart i Vilardebó (1875-1940). I com se li va fer a Benlloch l'any 1908 Guitart també fou rebut amb un gran arc de benvinguda situat a la plaça d'Andorra la Vella i presidit, aquesta vegada, per una gran bandera andorranca de franges horitzontals.



ANA, Visita del copríncep Justí Guitart i Vilardebó, 27 de juliol del 1920. Autor: Josep Lluís Molné Salines (Casa Cremat), ACCR-0395.

A finals de la dècada, a l'octubre del 1929, tornem a trobar un ús indiferenciat de banderes andorranes de franges horitzontals i verticals. En diverses fotografies dels actes d'inauguració de les obres de la carretera entre Andorra la Vella i Encamp, iniciades arran la concessió del Consell General a FHASA signada al mes de març d'aquell mateix 1929, podem identificar diverses banderes andorranes amb franges orientades de forma diferent.



ANA, Actes d'inauguració de la carretera, 28 d'octubre del 1929. Autor: Guillem de Plandolit. FGP-0329

Sembla que no va ser fins a l'any 1930 quan la bandera tricolor de franges verticals i amb l'escut brodat a la franja central, la groga, guanya definitivament el terreny a altres banderes andorranes. En aquells moments la bandera ja portava anys en procés de popularització alhora que el sentiment nacionalista modern també arribava als habitants de les Valls.

L'any 1930 la Societat Andorrana de Residents a Barcelona (SARB) iniciava una campanya per a regalar al Consell General una gran bandera andorrana tricolor de franges verticals i amb l'escut al centre. Paga la pena que abans d'entrar a analitzar aquesta campanya ens aturem a parlar de la SARB i el creixement del nacionalisme andorrà durant els anys vint i sobretot els anys trenta, sense els quals no podríem entendre la importància creixent de la bandera d'Andorra.

La bandera ideada el 1866 no va emprar-se ni consolidar-se com a símbol nacional d'un dia per l'altre ni tampoc immediatament va ser vista per tota la població andorrana com un símbol d'unitat i cohesió de totes les Valls. El procés d'adopció popular d'un símbol nacional tan important com és una bandera és un camí llarg en el qual nosaltres marquem el 1930 com l'any de consolidació d'aquest procés.

A l'article hem pogut veure com la bandera tricolor ja onejava els dies de Consell a la Casa de la Vall almenys des del 1881. És interessant veure que com a mínim des del 1882 el sometent va utilitzar una escarapella –una insígnia sovint de tela i de forma circular que se solia col·locar al barret, en aquest cas a la barretina– amb els colors de la bandera andorrana,⁴⁷ fet que ens indica que, ja des de la creació de la bandera, dins el país els colors blau, groc i vermell eren inqüestionables com a símbol.

El 1901 la bandera tricolor continuava guanyant importància i segons la premsa francesa –no ens n'ha quedat testimoni fotogràfic– aquell any es va fer a Andorra la Vella una celebració amb motiu de les obres de la carretera d'Andorra a França que va fer que els carrers de la capital es decoressin amb banderes franceses i andorranes.⁴⁸ Aquest seria el primer acte –oficial però dotat d'un caràcter popular– del qual tindriem constància de l'ús de la bandera andorrana com a símbol nacional fora de la Casa de la Vall.

A mesura que avançava el segle xx la bandera accelerava el seu procés de popularització. L'hem vist ja onejant a la Casa de la Vall, als arcs de benvinguda al país dels coprínceps episcopals i decorant façanes i places en celebracions i festes majors. La bandera s'anava convertint en un símbol nacional conegut per tots a les Valls i també en un motiu d'orgull per al país: potser per això el setembre del 1919 diverses autoritats andorranes van mostrar a l'empresari i polític català Francesc Cambó (1876-1947), de visita a Andorra per aquelles dates, la bandera andorrana que presidia la sala del consell de la Casa de la Vall.⁴⁹

Però indubtablement el que ens demostra com poques fonts la consolidació de la bandera d'Andorra ens ho descriu l'escriptor català Domènec Pallerola i Munné (1903-1993), més conegut pel seu pseudònim: Domènec de Bellmunt. Amb l'encàrrec de fer una sèrie de cròniques del país per al diari català La Publicitat, Bellmunt va visitar les Valls. En una d'aquestes cròniques, en què descriu el trajecte d'Andorra la Vella a Encamp, ens diu el següent:

“Els prats, però, d'Andorra a les Escaldes semblen més treballats. La muntanya és menys aspra i menys salvatge. Els panorames son d'un colorit més suau. La vila mateix és d'un gust més afinat que Andorra la Vella. Ens aturem un moment a comprar una bandera andorrana –blava, groga, roja–, uns paquets de cigarrets andorranes i unes postals de les Escaldes. Sortim ràpidament per anar a dinar a Encamp.”⁵⁰

L'any 1929 sabem per Domènec de Bellmunt que a Andorra ja es podien comprar banderes andorranes. Hi ha poques mostres de consolidació i popularitat d'un símbol nacional com és una

47. “El príncipe soberano de Andorra”, *La Unión*, 6 de juliol del 1882, p. 3.

48. “Andorre”, *Journal des débats politiques et littéraires*, 2 de juliol del 1901, p. 4.

49. “En Cambó a les comarques lleidatanes”, a: *La Veu de Catalunya*, 26 de setembre de 1919, p. 7.

50. “D'Andorra la Vella a Encamp”, a: *La Publicitat*, 5 de gener de 1929, p. 1.

bandera que el fet que tant residents com turistes i estrangers puguin comprar-ne una als establiments del país, fet que també ens confirma que la seva producció s'anava estenent i que ja no era únicament emprada des d'un punt de vista oficial.

Tot aquest procés de popularització de la bandera és paral·lel i indestriable del procés d'adquisició, per part dels andorrans, d'una consciència nacional de base més moderna. Des del 1866 diversos canvis estaven tenint lloc al país: amb la Nova Reforma el Consell General establí nous mecanismes que en certa mesura regulaven i actualitzaven el seu funcionament. A la vegada, els darrers anys del segle XIX van començar a aflorar els primers conflictes entre el Consell General i els coprínceps relatius a les atribucions de cadascun, que van ser especialment intensos amb el canvi de segle i van tenir com a element clau les concessions.

Alhora, en aquells anys els coprínceps van rivalitzar per tal de guanyar influència al país, fet que paradoxalment va ajudar a la modernització d'Andorra: si França obria una escola, el copríncep episcopal feia el mateix; si des del nord es buscava millorar les comunicacions, des del sud també per evitar que la balança es desequilibrés. I si un copríncep qüestionava un acord del Consell General, l'altre també volia emetre el seu judici i opinió. Tot plegat va acabar sent beneficiós per a les primeres veus de dins del país que començaven a qüestionar la gran influència que s'exercia al país des del nord i des del sud no només políticament sinó també culturalment i, amb l'arribada del capitalisme a les Valls, econòmicament.

El moment clau arriba probablement l'any 1929 quan el Consell General, a través dels coprínceps, aprova la concessió per a l'explotació hidroelèctrica del país a l'empresa Forces Hidroelèctriques d'Andorra SA, FHASA. La concessionària, de capital hispanofrancès i amb una presència testimonial del capital andorrà, a la pràctica i segons el contracte de concessió gairebé prenia funcions que haurien d'emanar directament de l'Estat: l'empresa tenia pràcticament el monopoli elèctric del país, en bona part assumia l'ordre públic del país –el Servei d'Ordre d'Andorra va ser creat l'any 1931 arran la concessió i inicialment el sou dels agents era pagat per FHASA–, influenciava i acabava regulant el dret laboral del país i també tenia influència en la política d'habitatges i sanitària, amb per exemple la gestió d'un nou centre mèdic modern a Andorra la Vella. Tot, sense oblidar que el múscul financer de FHASA i els seus inversors superava amb escreix el pressupost anual del Consell General.⁵¹

És en aquest punt en què ja podem tornar parlar de la SARB, la Societat Andorrana de Residents a Barcelona. La llarga crisi que

51. Vegeu: CHICA, P., "Andorra a la primera meitat del segle XX" a: *Relat Històric d'Andorra, Govern d'Andorra*, 2023: ENLLAÇ [En línia: 1 d'agost de 2024].

va assolir les Valls des de la dècada de 1860 i de la qual no es va sortir fins als anys trenta del nou segle va portar desenes de joves andorrans a marxar de casa seva a la recerca d'unes oportunitats laborals que a les Valls no semblaven tenir. Poblacions del sud-est francès com Besiers i ciutats catalanes com Barcelona van acollir emigrants andorrans que van acabar arrelant lluny de la seva terra.

En aquestes dos ciutats la diàspora andorrana va arribar a fundar dos societats: l'any 1928 a Besiers apareixia l'Amical Franco-andorrana i un any més tard, a Barcelona sorgia la SARB, la qual des de la seva fundació va editar un butlletí mensual editat a Barcelona. Especialment a la capital catalana els andorrans emigrants van contagiar-se de noves ideologies que ja estaven consolidades a les ciutats espanyoles i franceses però que pràcticament no havien arribat a Andorra. Lluites com la sufragista, la de les vuit hores laborals, la recerca d'una autonomia i llibertats polítiques més grans i, en relació, el nacionalisme, són evidents a les pàgines del butlletí de la SARB.⁵²

És un creixent sentiment nacionalista el que porta els socis de la SARB, al juliol del 1930, a fer una crida als andorrans residents a Catalunya per tal de costejar una bandera andorrana que seria regalada al Consell General. El cost total de la bandera era de 350 pessetes i la produiria la Casa Jorba, prestigiosa galeria comercial situada al Portal de l'Àngel de Barcelona.⁵³ Així justificava el regal de la bandera el soci de la SARB Jacint Marticella:⁵⁴

“El present que pot rebre un poble dels seus fills emigrats en terres estrangeres és una bandera.

La bandera significa pàtria. Aquella que per força major s'ha tingut d'abandonar, per anar a cercar en terres estranyes el que en llur pàtria ha estat impossible trobar.

(...) Ben prompte veurem onejar la Bandera Nacional Andorrana en el majestuós antic Palau de la Vall. Amb quin orgull el contemplarem. Tots vestiran de gala i els nostres cors seran plens de joia i també els naturals tindran d'estar joiosos de la nostra gesta; encara que poc meritosa, tindran una prova palesa del nostre amor al nostre país, on encara hi resten familiars i amics volguts i estimats.

(...) La bandera serà de seda, escut 'en soutache' i tisú ornat d'or amb aplicacions; lletres de seda ornades boç de pal amb vellut fi amb ornamentacions 'soutache' or, pal de fusta remat forma llança de metall.

El dia mateix que Andorra rebrà el valuós present que li fa Catalunya, d'una nombrosa Biblioteca on hi ha contri-

52. Vegeu, per exemple: “Al servei de la pàtria”, *Butlletí de la Societat Andorrana de Residents a Barcelona*, núm. 16 (gener del 1931), p. 3 (Biblioteca Nacional d'Andorra, BNA).

53. “Crida als andorrans residents a Barcelona”, *Butlletí de la Societat Andorrana de Residents a Barcelona*, núm. 10 (juliol del 1930), p. 102 (BNA).

54. Per conèixer amb profunditat la vida d'aquest andorrà, vegeu: MASEGOSA GAYO, F. S., *En terres d'Andorra. Obra de teatre de Jacint Marticella Pobra (1934)*, Encamp, Anem Editors, 2019.

buït els millors escriptors dels nostres germans en llengua i costums, la nostra Societat, en nom dels andorrans emigrats i amics d'Andorra, farem entrega solemne de la bandera, per a la seva benedicció, al M. I. Consell General, a Meritxell, si a Déu plau.

Molt fàcil que la data senyalada per la jornada tan històrica serà per la Mare de Déu de Meritxell, Patrona d'Andorra, que es troba en el dia 8 de setembre pròxim. (...). També ens proposem organitzar una caravana automobilista per fer-ne legió, per a dirigir-nos a aquest país tan volgut, per ésser testimonis d'una de les dades més significades en la història andorrana.”⁵⁵

En total, cent cinquanta-nou persones (entre les quals almenys trenta-dos dones) van contribuir a cobrir –i superar– el cost de fabricació de la bandera andorrana⁵⁶ que el dia 8 de setembre de 1930, al Santuari de Meritxell després de la missa de les vuit del matí, es va entregar a les autoritats andorranes. En aquell acte la bandera va ser apadrinada per l'aleshores síndic general, l'encampadà Roc Pallarès i Rossell, i per Engràcia Marticella, resident a Barcelona i germana del ja esmentat Jacint Marticella.⁵⁷ És interessant veure la crònica de l'acte que fa la mateixa SARB al seu butlletí, la qual transcrivim a continuació:

“A les cinc del matí sortí l'auto de nostra entitat, amb banderetes andorranes a cada banda del cotxe com si ja anunciessin el començament de la festa; també tingueren la virtut de fer alegrar el cor d'aquells que somiaven reveure Andorra. Vint-i-tres o vint-i-quatre foren els elements de la S. A. que es desplaçaren i no cal dir, sense cap mena de recança.

Després de fer alguns descansos arribàrem a la culta vila de Sant Julià on fou una arribada triomfal. Ens reberen amb innombrables mostres de simpatia. Aplaudiments, visques i germanor fou els moments que restàrem a Sant Julià.

A l'Hotel Pol ens fou servit un esplèndid dinar i el simpàtic senyor Pol, propietari de l'establiment i Cònsol de Sant Julià ens acompanyà a Casa Comuna on poguérem admirar un bonic frontis antic d'inestimable valor i després de fer alguna visita al poble reprenguérem la marxa arbirant la bandera de la S. A. que era aplaudida i saludada per tots els vianants, i fins a l'Hotel Termas de Les Escaldes on s'estatjaven la majoria dels expedicionaris. El President i el Secretari arribaren a saludar els d'Encamp i al M. I. Síndic-President.

55. “La nostra bandera”, *Butlletí de la Societat Andorrana de Residents a Barcelona*, núm. 11 (agost del 1930), p. 106-107 (BNA). Curiosament, la portada d'aquest número del butlletí de la SARB la presideix un dibuix d'una bandera andorrana on trobem l'escut a la franja groga, però custodiat per dos lletres inscrites a les franges blava i vermella: R i A. Seria l'acrònim de “República d'Andorra”. No sabem per quin motiu s'inclouen en aquest dibuix, ja que a la bandera entregada al Consell General aquestes lletres no hi apareixen. A més, i com ja hem dit en aquest article, la denominació “República d'Andorra” no seria correcta, quelcom que dins la SARB també es coneixia i de què es tenia consciència.

56. “La bandera d'Andorra”, *Butlletí de la Societat Andorrana de Residents a Barcelona*, núm. 12 (setembre del 1930), p. 122-123 (BNA).

57. “Actes que se celebraran els dies 7, 8 i 9 de setembre 1930 en les Valls d'Andorra organitzats per la Societat Andorrana de Residents a Barcelona”, *Butlletí de la Societat Andorrana de Residents a Barcelona*, núm. 11 (agost del 1930), p. 110-111 (BNA).

L'endemà, dia 8, diada de la Festa Nacional Andorrana, començaren d'arribar matinet el delegat de la Diputació de Barcelona, l'Excel·lentíssim diputat provincial senyor Guanyabens, els senyors Pau Romeva, Pere Manen i Iruarte de l'Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana i qui d'una manera, qui d'una altra, es traslladaren a Meritxell on ja hi havia els M. I. senyors Consellers de Casa la Vall i que foren saludats amb cordials encaixades pel President i Secretari de nostra entitat en nom de la S. andorrana.

Seieren els M. I. Srs. Consellers i delegats de l'Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana en els bancs de preferència destinats a aquest fi. El M. I. Sr. Síndic, excel·lentíssim diputat provincial senyor Guanyabens i President i Secretari i acompanyats d'un Conseller General seient al presbiteri. La bandera que havia de regalar-se ocupava un lloc de preferència al costat de les personalitats referides.

(...) Finida la missa es feu el sublim acte de la Benedicció de la Bandera, actuant de Padrins la senyoreta Na Engràcia Martisella i el M. I. Sr. Roc Pallarès, el moment fou molt emocionant i la Música interpretà amb molt d'encert l'Himne Nacional.

Seguidament sortiren fora del temple, i el President del Centre Andorrà, amb el testimoni d'una multitud potser mai vista en dit lloc i després d'un encertat i patriòtic parlament féu l'entra a l'I. C. de les Valls de l'ofrena que els andorrans i amics d'Andorra de Barcelona en fan ofrena a la seva pàtria, en nom del M. I. Consell acceptà i donà les gràcies el Conseller senyor Canturri, dient que tindrien en tot el seu valor tan digne i honrós present.

També va fer ús de la seva autoritzada paraula el senyor Guanyabens, complagut d'assistir a un acte tan patriòtic, tots els oradors foren llargament aplaudits i la música interpretà novament l'Himne Patri, que fou escoltat per tots els presents amb molta veneració, acabà tan memorable festa amb visques a Andorra, als Srs. Representants, al M. I. Consell i a la Societat Andorrana, que foren contestats amb molt d'entusiasme.

(...) A les quatre de la tarda ens personàrem a Andorra la Vella en quina plaça s'organitzà la comitiva per efectuar la solemne inauguració de la Biblioteca que Catalunya regala als Andorrans. (...).⁵⁸

58. "Els actes celebrats a Andorra, organitzats per la Societat Andorrana", *Butlletí de la Societat Andorrana de Residents a Barcelona*, núm. 12 (setembre del 1930), p. 128-131 (BNA).



ANA, Actes a Meritxell. Autor: Guillem de Plandolit, FGP-0290.

La solemnitat, la importància i el simbolisme de l'acte d'entrega de la nova bandera andorrana a Meritxell, del qual ens ha quedat testimoni fotogràfic, queden fora de qualsevol dubte llegint l'extensa crònica que es feia des de la SARB i també la premsa internacional, que destacava que Andorra tenia una nova bandera.⁵⁹



ANA, Consell General, 8 de setembre de 1930. Autor: Guillem de Plandolit. FGP-0281.

Considerem que l'entrega d'aquesta bandera de la SARB al Consell General marca un abans i un després en l'ús i la consciència de la bandera nacional d'Andorra. A partir d'aquell 8 de setembre del 1930, la bandera de la SARB es va convertir en la bandera que podríem dir "de gala" del Consell General i va substituir la bandera del 1867, que després de més de

⁵⁹ "Le drapeau Andorran", *La Croix*, 11 d'octubre del 1930, p. 1; "En Andorra la Vieja hizaron nueva bandera", *El Liberal*, 23 d'octubre del 1930, p. 5.

seixanta anys ja es deuria estar molt desgastada. Un article del ja esmentat diari francès *La Dépêche* sembla confirmar-nos aquesta idea:

“Le drapeau andorran est dans la chapelle où, avant chaque séance, le président du Conseil des Vallées va se recueillir et entendre la messe que dit le chapelain. Nous l'avons vu ce drapeau de soie aux armes brodées d'or étale sur l'autel. On montre encore un vieux drapeau de serge décolorée, offrande de l'empereur Napoléon III.”⁶⁰

De tot plegat també en podem extreure que la bandera andorrana de la SARB, que avui encara es conserva tot i que amb l'escut original brodat en una bandera de confecció més recent,⁶¹ va acabar definitivament rellevant la bandera andorrana de franges horitzontals, que de totes formes no sembla que com a mínim des del 1916 gaudís de massa protagonisme almenys a la Casa de la Vall. Sí que, com hem vist, encara es veien banderes andorranes de franges horitzontals en actes commemoratius i festius celebrats al país durant els anys vint però a partir dels trenta i sobretot en actes oficials, l'horitzontal va perdre ràpidament el coprotagonisme que havia tingut anys enrere segons el testimoni de la premsa, d'alguns viatgers que visiten les Valls i de les fotografies de l'època que han perdurat fins als nostres dies. A partir dels anys trenta, doncs, cada vegada són menys els andorrans que dubten sobre l'orientació de les franges de la seva bandera: tricolor amb franges verticals.

Durant la dècada del 1930 s'accelera l'ús de la bandera andorrana com a símbol nacional. Més enllà d'actes oficials tenim constància per exemple del fet que va acompanyar els noranta-vuit pelegrins andorrans que van visitar el monestir de Montserrat l'octubre del 1931.⁶² I cal suposar que durant l'any 1933, en el marc de les lluites per a la consecució del sufragi universal masculí, servís d'element de cohesió dels andorrans que van lluitar per modernitzar el sistema polític andorrà.⁶³

En aquells anys la bandera semblava convertir-se en inqüestionable fins i tot per personatges estrangers de dubtosos interessos al país com el cèlebre Borís Skóssirev (1896-1989), que al juliol del 1934 es va autoproclamar rei d'Andorra sota el nom de *Borís I, Príncep de les Valls d'Andorra, Lloctinent de Sa Majestat el Rei de França, Defensor de la Fe*. L'unilateral regnat de Borís, que només va durar deu dies i que a banda de tenir lloc fora de les Valls mai no va comptar amb el suport dels andorrans i per tant no va significar res més que una divertida anècdota dins dels interessants anys trenta andorrans, no va comportar un *canvi* de la bandera andorrana com s'ha especulat en les mateixes pàgines d'Internet que també afirmen sense cap base històrica l'existència d'una primera bandera

60. “La République Andorrane et ses princes”, *La Dépêche*, 5 de juliol del 1934, p. 2.

61. “Tres banderes procedents...”, *op. cit.*

62. “Peregrinació andorrana a Montserrat amb motiu de l'any jubilar”, *La Veu de Catalunya*, 8 d'octubre del 1931, p. 8.

63. Per a més informació dels fets succeïts al país l'any 1933, vegeu: GONZÀLEZ I VILALTA, A., *La cruïlla andorrana de 1933. La revolució de la modernitat*, Sant Julià de Lòria, Valls; Fundació Julià Reig, Cossetània Edicions, 2009.

andorrana bicolor groga i vermella. I és que el mateix Borís afirmava a la premsa que “la bandera andorrana no sufrirá ninguna transformación”.⁶⁴

La bandera pren un especial simbolisme enmig d'un difícil context per al país. L'any 1936 s'iniciaven nou anys de guerres a les fronteres d'Andorra: primer al sud amb la Guerra Civil Espanyola (1936-1939) i després al nord amb la Segona Guerra Mundial (1939-1945). En un context en què Andorra viurà el pas massiu de refugiats es-



ANA, Bandera d'Andorra, 1939-1940. Autor: Desconegut (fons: Daniela Sirés). FSG-0010.

trangers per les Valls, l'augment de residents estrangers i també una preocupant acceleració de les ingerències polítiques per part d'Espanya i França, la bandera tricolor prengué una gran importància com a símbol inequívoc de la sobirania nacional.

És en aquest context en què hem d'entendre l'acord del Consell General del dia 2 de març del 1937 pel qual s'acordava “de posar la bandera d'Andorra a la façana de Casa de la Vall tots els dies que es celebri Consell General, així com els dies de festa oficial pel poble andorrà i demés festes assenyalades de precepte”.⁶⁵

64. “Manifestaciones del titulado Príncipe Boris”, *El Liberal*, 20 de juliol del 1934, p. 1.

65. ANA, *Llibre d'actes de les sessions del Consell General de les Valls d'Andorra*, 1864-1940, fol. 331. FCV-9485.

Sembla que tot i que ja feia gairebé cinquanta anys que era costum penjar la bandera andorrana a la Casa de la Vall durant els dies Consell, l'any 1937 es decideix fer-ho oficial per escrit.

Però més important i significatiu va ser l'acord que el Consell General liderat pel síndic Francesc Cairat i Freixes (1880-1968) va prendre respecte a la bandera el dia 22 de desembre del 1942:

“El M.I. Consell General declara oficial l'himne andorrà, lletra del qui fou Príncep de les Valls Doctor Benlloch i música del eminent compositor, fill d'Andorra, Reverend senyor Enric Marfany. Tanmateix l'Il·lustre Consell declara oficial l'escut andorrà tal com és sobre la porta d'entrada de Casa de la Vall: dividit en quatre quaters, el primer: bàcul mitra; el segon, dalt: tres barres vermelles sobre fons groc; el tercer, inferior: quatre barres vermelles sobre fons groc; i el quart: dos vaques daurades amb una campaneta cada una al coll sobre fons verd i mirant a fora de l'escut. La bandera oficial és de tres colors, sentit vertical: blau, groc i vermell, de les mateixes dimensions amb el blau lligat al pal.”⁶⁶

Aquell dia, setanta-sis anys després de la creació de la bandera tricolor, per fi es declarava oficial la bandera andorrana tricolor i se'n detallava l'única composició acceptada. Juntament amb la bandera, també es declaraven oficials en aquella sessió l'himne i l'escut.

La no oficialitat de la bandera fins al 1942 és la clau que ens explica per què, durant dècades, al país van aparèixer diverses versions de la bandera andorrana. A partir de l'any 1930, com defensem en aquest article, sembla que els dubtes sobre la insígnia s'acaben d'esvair entre els andorrans però no seria fins a la seva oficialitat quan podem parlar d'una única bandera nacional d'Andorra. El 1942, doncs, culmina el procés de creació i consolidació de la bandera andorrana començat un llunyà 1866.

La data de l'oficialitat de la bandera, així com de l'himne i l'escut, ens aproxima a un complicat context per a Andorra: l'11 de novembre del 1942 l'Alemanya nazi havia iniciat l'ocupació definitiva de la França de Vichy, així que per primera vegada els nazis arribaven al Pas de la Casa, a la frontera d'Andorra amb França. Aquesta aproximació dels nazis, que es trobaven en el seu moment de màxima expansió enmig del conflicte mundial, va provocar un clima d'intranquil·litat en el si del Consell General, que va témer una invasió alemanya. La independència d'Andorra semblava perillar i, en aquest context, el fet de declarar com a oficial els tres principals símbols nacionals d'un estat, com són la bandera, l'escut i l'himne, es convertia en tota una demostració de sobirania nacional enfront d'un país estranger.

66. ANA, *Llibre d'actes de les sessions del Consell General de les Valls d'Andorra*, 1940-1961, fol. 43. FCV-9486.

Afortunadament, els alemanys no van continuar amb la seva expansió cap al sud i no van atacar Andorra. Les Valls van mantenir-se independents amb el blindatge dels seus tres grans símbols nacionals. Aquell acord del 22 de desembre del 1942 es va convertir, cinquanta-un anys més tard, en la base de l'article 2.2 de la Constitució andorrana del 1933:

“L'himne nacional, la bandera i l'escut d'Andorra són els tradicionals.”⁶⁷

Però l'article constitucional només fa referència a la bandera “tradicional”, fet que podria donar lloc a confusions. Per aquest motiu, l'article va ser decisivament complementat l'any 1996 amb l'aprovació de la “lleï sobre la utilització dels signes d'estat, de 20 de juny de 1996”, la qual defineix així la bandera tricolor andorrana:

“La bandera del Principat d'Andorra, tradicionalment, ha estat formada per tres franges similars verticals consecutives: la primera, al costat del pal, és de color blau, la segona, al mig és de color groc i de color vermell la tercera.

L'escut del Principat d'Andorra és situat al centre de la bandera, sobre la franja groga i pot no aparèixer, sobretot quan la bandera es representa en certs formats reduïts o específics, com poden ser les cintes, on pot passar a ser representada únicament per tres franges consecutives de colors blau, groc i vermell”.⁶⁸

Aquesta definició i les “Normes gràfiques de la identitat institucional del Govern d'Andorra”⁶⁹, publicades l'any 2011, regulen avui sense donar lloc a cap tipus de dubte com ha de ser exactament la bandera tricolor andorrana, amb les seves tres franges, proporcions, ordre i colors exactes.



67. *Constitució del Principat d'Andorra, Andorra*, Consell General-Principat d'Andorra, 1993, p. 4.

68. “Llei sobre la utilització dels signes d'estat, de 20 de juny de 1996”, *Butlletí Oficial del Principat d'Andorra* (BOPA), núm. 48, any 8 (10 de juliol de 1996), p. 1052-1054: [ENLLAÇ \[En línia: 8 de gener de 2025\]](#).

69. “Identitat Institucional”, *Govern d'Andorra*, 2011: [ENLLAÇ \[En línia: 8 de gener de 2025\]](#).

FONTS

FONTS D'ARXIU:

- ▶ Arxiu Nacional d'Andorra (ANA)
 - ▷ Fons: Batllia Episcopal.
 - ▷ Fons: Casa de la Vall.
 - ▷ Fons: documentació digitalitzada provinent dels Arxius Departamentals de l'Arieja (ADA).
 - ▷ Fons fotogràfics:
 - Cal Rafeló – Fundació Julià Reig (CRA).
 - Casa Cremat (ACCR).
 - Daniela Sirés (FSG).
 - Guillem de Plandolit (FGP).
 - Guillem de Plandolit – Arxiu Comarcal de l'Alt Urgell (FGP-ACAU).
 - Henri Gausson – Universitat Paul Sabatier, Tolosa (FHG).

FONTS BIBLIOGRÀFIQUES:

- ▶ ALBERT i CORP, E., Don Guillem d'Areny i de Plandolit. Baró de Senallers i de Gramenet. M. I. Sr. Síndic General de les Valls d'Andorra. 19.2.1822 – 23.2.1876 (Vol. I-II), Andorra la Vella, Editorial Andorra, 1987-1988.
- ▶ CHICA, P. “Andorra a la primera meitat del segle xx”. A: Relat Històric d'Andorra, Govern d'Andorra, 2023: [ENLLAÇ \[En línia: 1 d'agost del 2024\]](#).
- ▶ CHICA FERNÀNDEZ, P. Andorra i la Guerra Civil Espanyola, Andorra la Vella, Aloma Editors; Cal Pal, 2023.
- ▶ CHICA FERNÀNDEZ, P. “Andorra i la Societat de Nacions (1921-1935), Ex-Libris Casa Bauró, núm. 26, Andorra, Biblioteca Nacional d'Andorra, 2023: [ENLLAÇ \[En línia: 26 de juliol del 2024\]](#).
- ▶ CODINA VIALETTE, O. De fer et de laine: les vallées andorranes du xvi^o au xix^o siècle. Perpinyà, Presses universitaires de Perpignan; Fundació Julià Reig, 2005.
- ▶ Constitució del Principat d'Andorra, Andorra, Consell General-Principat d'Andorra, 1993.

- ▶ COROMINES, I. Consueta d'Encamp. 1696, Comú d'Encamp, Encamp, 1996: [ENLLAÇ \[En línia: 25 de juliol de 2024\]](#).
- ▶ DE ROUSSILLOU, P. R. "D'Andorra. De l'Andorre. Andorra, 1823". A: L'Andorra dels viatgers, 3. Els francesos, Govern d'Andorra, Ministeri d'Afers Exteriors, 2005.
- ▶ FITER, R. Introducció al dret administratiu andorrà. Andorra, Casal i Vall, 1974.
- ▶ GASTON LEARY, L. Andorra. The Hidden Republic, Nova York (EUA), McBride, Nast & Company, 1912, p. 149: [ENLLAÇ \[En línia: 29 de juliol del 2024\]](#).
- ▶ GONZÀLEZ I VILALTA, A. La cruïlla andorrana de 1933. La revolució de la modernitat, Sant Julià de Lòria, Valls; Fundació Julià Reig, Cossetània Edicions, 2009.
- ▶ HOBBSAWN, E. "La era del imperio. 1875-1914". A: Trilogía de Hobsbawn: La era de la revolució (1789-1848); La era del capital (1848-1875); La era del imperio (1875-1914), Barcelona, Ed. Planeta, 2012.
- ▶ "La casa d'Areny-Plandolit. De casa pairal a casa noble". A: Col·lecció guies del patrimoni cultural d'Andorra, Govern d'Andorra, Ministeri d'Afers Exteriors, Cultura i Cooperació, 2006: [ENLLAÇ \[En línia: 25 de juliol de 2024\]](#).
- ▶ LANG-VALCHS, G. "La bandera andorrana i l'escut d'armes", Papers de Recerca Històrica, núm. 8 (2016), Societat Andorrana de Ciències.
- ▶ LLUELLES LARROSA, M. J. El segle xx. La modernització d'Andorra, Lleida, Pagès Editors; Cambra de Comerç, Indústria i Serveis d'Andorra, 2004.
- ▶ LÓPEZ MONTANYA, E.; PERUGA GUERRERO, J.; TUDEL FILLAT, C. L'Andorra del segle XIX (De la Nova Reforma a la Revolució del 1881), Andorra la Vella, Govern d'Andorra, Conselleria d'Educació i Cultura, 1988.
- ▶ MASEGOSA GAYO, F. S. En terres d'Andorra. Obra de teatre de Jacint Marticella Pobra (1934), Encamp, Anem Editors, 2019.
- ▶ SALVANS, M. "De les banderes i les professions de Canillo". Papers de Recerca Històrica, núm. 7 (2013), Societat Andorrana de Ciències.
- ▶ "Tres banderes procedents de Casa de la Vall", La Peça del Mes, Departament de Patrimoni Cultural del Govern d'Andorra, desembre 2023: [ENLLAÇ \[En línia: 29 de juliol del 2024\]](#).
- ▶ VERGÉS, O. "L'auge del Consell General: de la crisi de l'Andorra tradicional als conflictes per la modernització (1866-1890)". A: Relat Històric d'Andorra, Govern d'Andorra, 2023: [ENLLAÇ \[En línia: 25 de juliol de 2024\]](#).
- ▶ VILLARÓ, A. "Història de la creació cultural: de l'antiguitat al segle xx". A: Relat Històric d'Andorra, Govern d'Andorra, 2023: [ENLLAÇ \[En línia: 29 de juliol de 2024\]](#).

FONTS HEMEROGRÀFIQUES (PER ODRE CRONOLÒGIC):

- ▶ “Nouvelles de jour”, La Presse, 13 de desembre de 1866.
- ▶ “Nouvelles diverses”, L’Opinion Nationale, 13 de desembre de 1866.
- ▶ “Paris”, Le Petit Journal, 14 de desembre de 1866.
- ▶ “Noticias”, Diario de Barcelona, 16 de desembre de 1866.
- ▶ “Expositores”, La Abeja Montañesa, 8 de maig del 1867.
- ▶ “Noticias”, La Correspondencia de España, 27 de maig de 1867.
- ▶ “Exposition Universelle”, L’Étendard, 18 de juny de 1867.
- ▶ “Andorra”, La Il·lustració Catalana, 10 d’abril del 1881.
- ▶ “El príncipe soberano de Andorra”, La Unión, 6 de juliol del 1882.
- ▶ “Andorre”, Journal des debats politiques et literaires, 2 de juliol del 1901.
- ▶ “Andorra. El jurament del príncep sobirà”, La Veu de Catalunya, 3 de novembre del 1901.
- ▶ “L’Andorre et son Conseil Général”, L’Avenir, 11 d’agost del 1907.
- ▶ “En Cambó a les comarques lleidatanes”, La Veu de Catalunya, 26 de setembre de 1919.
- ▶ “D’Andorra la Vella a Encamp”, La Publicitat, 5 de gener del 1929.
- ▶ “Crida als andorrans residents a Barcelona”, Butlletí de la Societat Andorrana de Residents a Barcelona, núm. 10 (juliol del 1930). Biblioteca Nacional d’Andorra (BNA).
- ▶ “Actes que se celebraran els dies 7, 8 9 de setembre 1930 en les Valls d’Andorra organitzats per la Societat Andorrana de Residents a Barcelona”, Butlletí de la Societat Andorrana de Residents a Barcelona, núm. 11 (agost del 1930). BNA.
- ▶ “La bandera d’Andorra”, Butlletí de la Societat Andorrana de Residents a Barcelona, núm. 12 (setembre del 1930). BNA.
- ▶ “Els actes celebrats a Andorra, organitzats per la Societat Andorrana”, Butlletí de la Societat Andorrana de Residents a Barcelona, núm. 12 (setembre del 1930). BNA.
- ▶ “Le drapeau Andorran”, La Croix, 11 d’octubre del 1930.
- ▶ “En Andorra la Vieja hizaron nueva bandera”, El Liberal, 23 d’octubre del 1930.

- ▶ “Al servei de la pàtria”, Butlletí de la Societat Andorrana de Residents a Barcelona, núm. 16 (gener del 1931). BNA.
- ▶ “Peregrinació andorrana a Montserrat amb motiu de l’any jubilar”, La Veu de Catalunya, 8 d’octubre del 1931.
- ▶ “La République Andorrane et ses princes”, La Dépêche, 5 de juliol del 1934.
- ▶ “Manifestaciones del titulado Príncipe Boris”, El Liberal, 20 de juliol del 1934.
- ▶ “Virtus Unita Fortior. Histoire du drapeau d’Andorre”, Le Taurillon: [ENLLAÇ \[En línia: 24 de juliol de 2024\]](#).

ALTRES FONTS:

- ▶ “Bandera d’Andorra”, Viquipèdia: [ENLLAÇ \[En línia: 24 de juliol de 2024\]](#).
- ▶ Butlletí Oficial del Principat d’Andorra (BOPA)
- ▶ Govern d’Andorra: Identitat Institucional
- ▶ “Història i creació de la nostra bandera”, Andorra antiga: [ENLLAÇ \[En línia: 24 de juliol de 2024\]](#).



RELAT
HISTÒRIC
D'ANDORRA

historia.ad